

چگونگی تجلیات تری‌مورتی^۱ در معابد هندو*

سیما کواکبی

کارشناس ارشد پژوهش هنر، پژوهشکده نظر

cima.kavakebi@yahoo.com

چکیده

انسان از بدو خلقتش به دنبال جایگاهی بوده که "امر قدسی" را در آن به نمایش بگذارد. از این رو با ایجاد مکان‌های خاص، همواره در صدد بوده که روح خدایی را در آن جا عینیت بخشد. معابد، یکی از این مکان‌هاست. "معابد" در آیین هندو مکانی برای تجلی "اوتار"^۲ خدایان هستند که مردم با حضور در معبد، در مقابل آنها کرنش کرده و نذوراتی همچون گل، عود، نقل، آب مقدس و ... را پیشکش می‌کنند. این تجلیات به صور هنری گوناگون از جمله نقاشی و پیکرتراشی و ... در معابد مشاهده می‌شوند اما در این نوشتار فقط هنر پیکرتراشی مورد بررسی بوده است، که در قرون پیشین در غار- معبدها و اکنون در معابد و منازل هندوها می‌توان دید. آئین هندو که از آئین‌های کهن شبه قاره هند است به عنوان دین غالب سرزمین هند هنوز رواج دارد و اغلب آثار هنری آن نیز به نوعی با همین دین مرتبط است. تا قرن‌ها (از قرن سوم پیش از میلاد تا حدود قرن ۶۵۰ میلادی) بیشترین آثار هنری در شبه قاره را مجسمه‌سازی و معماری بودایی و هندویی تشکیل می‌دادند. بنای معابد، تندیس‌های سنگی، فلزی و چوبی، نقش برجسته‌های مربوط به خدایان متعدد، نقاشی روی دیوار غارها و معابد آثاری هستند که به وفور در نقاط مختلف هند دیده می‌شوند و مطالعه آنها از ابتدا تا کنون نشان می‌دهد علیرغم تغییرات شیوه ساخت، ابعاد و تزیینات، سنت یکسانی در ساختشان رعایت شده است. در این راستا صرفاً تمرکز روی معابد تری‌مورتی است. این سه‌گانه گرایی که در اعتقادات کهن هندی ریشه دارد معرف ایده جدیدی از پیوند و یگانگی آفرینش، پاسداری و تباهی است که به ترتیب به برهما، ویشنو و شیوا برمی‌گردد. اعتقادات مذکور در تعدد معابد مربوط به هر کدام از تجلیات هم بارز بوده به طوری که تعدد معابد هر کدام بر حسب نقشی که در هستی ایفا کرده، قابل توجیه است.

این پژوهش بر پایه مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای در پی بررسی تجلیات برآمده است. نمونه‌های موردی این پژوهش را غارهای الفانتا، آجانتا، الورا و "معابد مهم شیوا"، "ویشنو" و "برهما" در نقاط گوناگون کشور هندوستان تشکیل می‌دهد.

واژگان کلیدی

آیین هندو، اوتار، شیوا، ویشنو، برهما.

مقدمه

آثار هنری هند پر از نقاشی‌ها، تندیس‌ها و معابدی است که به ویشنو و تجلیات مختلف زمینی او اختصاص دارد. شیوا خدای ویرانگر و آفرینش دوباره در هر هزاره، نگهدار آسمان و زمین، نابودکننده اهریمنان، بخشاینده گناهان و افزایش روزی است، از این رو تعدد معابد شیوا در میان تری‌مورتی رتبه اول را دارد، که این امر کاملاً با نقش هر روزه او در زندگی مردمان سازگار است. براساس مشاهدات نگارنده وابستگی مردم هند به معابد این خدا و انجام مراسم نیایش در اوقات سحر و غروب در شمال، مرکز و شرق منطقه واضح بود.

معابد امروزی هند عموماً به پرستش دو ایزد ویشنو شیوا و تجلیات آنها اختصاص دارند. این معابد مملو از تندیس خدایان، توصیفات تصویری (به صورت نقش برجسته، پیکرتراشی و نقاشی)، روایات شرح حال زندگی خدایان و جانوران اساطیری است. در این پژوهش به بیان خصوصیات بصری جلوه‌های خدایان سه‌گانه در معابد پرداخته شده است.

پرسش‌های این پژوهش عبارت است از: ویژگی تجلیات تری‌مورتی در معابد هندو چیست؟ این تجلیات در طول تاریخ چه تغییراتی داشته‌اند؟

نوشته حاضر، پژوهشی پیرامون چگونگی تجلیات تری‌مورتی در معابد هندو بر اساس اسناد و مدارک موجود است. به طور کلی همواره عبادت در حضور اوتارها در سنت مذهبی-عبادی هندوان نقش بسیار اساسی داشته‌اند. این تجلیات، امروزه هم در غار-معبد و معابد متروک و موزه‌ای به شکل پیکره‌های عظیم سنگی دیده می‌شوند، هم در معابد متعدد واقع در محلات مسکونی بسیار مورد رجوع عبادت‌کنندگان قرار می‌گیرند. همچنین علاوه بر معابد، در منازل، اداره‌ها و اماکن کسب و کار نیز به وفور می‌توان آنها را مشاهده کرد.

برهما در تجلیات هنری کمتری به چشم می‌خورد. او گرچه ایزد آفریننده است لیکن به این علت که حوزه قدرت او در چارچوب خلق و آفرینش خلاصه می‌شود، در سراسر هند معابد اندک از او موجود است. تعداد کم معابد به دلیل نقش این خداست که پس از خلقت، هستی را به ویشنو واگذار کرده و عمل آفرینندگی او به پایان رسیده که در ادامه نقش کمرنگ‌تری در هستی ایفا می‌کند. حفظ کائنات که رکن اصلی جهان شمرده می‌شود به عهده ویشنو (خدای محافظ) است که بنا بر باورهای هندوان بارها در قالب موجودات زمینی ظاهر شده تا به حفظ نظام هستی همت گمارد.

فرضیه

بررسی تجلیات تری‌مورتی در قالب پیکرتراشی‌های معابد هندو از ابتدا تا کنون گویای آن است که علیرغم تغییرات مواد و شیوه ساخت، ابعاد، رنگ و تزیینات، سنت یکسانی در ساختشان رعایت شده است.

آیین هندو

هندوئیسم، آیینی است که امروزه اکثریت مردم هند بدان اعتقاد دارند، به گونه‌ای که بیش از هشتصد میلیون نفر هندو هستند. این آیین در طول مسیر خود، نسبت به مفهوم خدا، رویکردهای گاه متناقض اتخاذ کرده است. در دورانی پرستش مظاهر طبیعت را پیش گرفته، در زمانی دیگر به پرستش خدایان متعدد همت گماشته و زمانی هم «برهمن» را تنها موجود و حقیقت عالم یا جان جهان پنداشته است. به طور کلی خمیرمایه امروزین آیین هندو از پرستش مظاهر طبیعت و خدایان نر و ماده ذهنی ترکیب یافته و در حدود چهار هزار سال است که با همه تحولات و تغییراتی که در نحوه پرستش این قوم پدید آمده، هنوز اکثریت مردم هند به این آیین پای‌بندند و آن را باور دارند.^۱ عمده متون هندویی که وصف خدایان و آداب پرستششان در آنها آمده شامل وداها (۱۵۰۰ ق.م- ۵۰۰ ق.م) و پوراناها (۴۰۰ م-)

۶۰۰ م) است که به ترتیب در دوره ودایی و کلاسیک هندوئیسم به وجود آمدند. مراحل مختلف تاریخ آیین هندوئیسم عبارتند از: الف) دوره پیش از تاریخ مربوط به ۴۰۰۰ تا ۱۷۵۰ سال پیش از میلاد که هیچ‌گونه آگاهی تاریخی مکتوبی از آن نداریم. تنها مدارک، حاصل کاوش‌های باستان‌شناسانه‌ای است که در دو منطقه مرزی میان پاکستان و هندوستان به نام‌های «موهنجودرو» (تپه مردگان) و «هرپه» صورت گرفته است. آثار متعدد (از جمله مجسمه‌هایی) از این دو منطقه کشف شده که محققان آنها را مجسمه‌های خدایان نرینه و مادینه‌ای می‌دانند که مردم آن زمان آنها را می‌پرستیدند، ظاهراً پرستش خدایان گوناگون (الوهیت چندگانه) در آن دوره رایج بوده است.

ب) مرحله دین ودایی است که از حدود نیمه هزاره دوم پیش از میلاد تا سال پانصد پیش از میلاد ادامه داشته است. آنچه منبع دینی این دوره و نشانگر باورهای آنها باشد، مجموعه برجسته‌ای از سرودهای مذهبی شفاهی است که در طول زمان به صورت مکتوب درآمد است. این مجموعه «ودا» نام دارد که به معنای دانش است. مجموعه وداها از چهار ودا تشکیل شده است. عمده‌ترین آموزه‌ها و اعتقادات مربوط به خدایان در ریگ ودا آمده است و در ضمن سرودهایی آنها را ستایش می‌کرده‌اند.

ظاهر شد، خدایان برهما (آفریننده)، ویشنو (نگهدار) و شیوا (ویرانگر) به شیوه مذهب مونوتئیسیم^۵ هر یک به صورت پروردگار متعالی بود، به شیوه مذهب پلی تئیسیم^۶ به صورت خدایان همپایه بودند و به شیوه یکتاپرستی به صورت جنبه‌های گوناگون یک خدای برتر (راداکریشن، ۱۳۶۷). علی‌رغم وجود خدایان سه‌گانه و هزاران خدای دیگر در آیین هندو، هندوان در واقع یکتاپرست هستند. یکتاپرستی هندی در تمام اشکال زنده و حاضر خود از دوران ودایی گرفته تا عصر حاضر به تجلیات گوناگون خدا معتقد و به وحدت همه آنها در ذات یگانه باور داشته است (اعظم لطفی، ۱۳۹۲ : ۱۹)؛ (جوادی، ۱۳۹۲ : ۱۰ و ۱۱). تری‌مورتی در آیین هندو به سه خدای برتر یا خدایان سه‌گانه هندو که در بردارنده سرشت همه خدایان کهن و خدایانی که از طریق اوتار ممکن است در زمین به هیئت قهرمانان درآیند، اطلاق شد (ایونس، ۱۳۷۳: ۶۴) (تصویر ۱).

تجلیات برهما

خدای خلقت و آفریدگار کل است. در سرتاسر هند فقط شش معبد مخصوص او موجود است. او را خدای خدایان هندو دانسته‌اند که پس از آفرینش جهان، دیگر در روی زمین، فعالیت و کاری ندارد. او خالق عینیات جهان است (ناس، ۱۳۷۰: ۲۷۷). در جهان‌شناسی پورانه‌ها آفرینش، نتیجه حرارتی است که ریاضت برهما آن را ایجاد کرده است. بنا بر مَ‌تْسِیه پورانه، هنگامی که برهما از جام گل نیلوفر سر برآورد، از خود پرسید: من کیستم؟ این گل نیلوفر که در خلوت آفاق بیکران پدید آمده و روی عرصه پهناور آب‌های لایتناهی می‌غلطد، چیست؟ شاید موجودی آن را نگه می‌دارد.

ج) مرحله هندوی کلاسیک است که از سال ۵۰۰ ق. م. تا سال ۵۰۰ م. ادامه داشته است؛ در این دوره مکاتب فلسفه عام هندویی شکل گرفت که همه یک وجه اشتراک دارند: اینکه فرد هندو باید اعتقاد به وداها را مبدأ و منتهای ایمان خود بداند؛ از این‌رو وداهای چهارگانه، همراه با دو شرح آن (براهمنه‌ها و اوپه‌نیشدها) رکن اساسی دین و فلسفه هندوها را تشکیل می‌دهند. در این دوره، یک سلسله منابع دینی پدید آمد.

د) آیین هندوی میانه یا قرون‌وسطای هندوتئیسیم است و از سال ۵۰۰ م. تا ۱۸۰۰ م. ادامه داشته است. منابع دینی که در این دوره پدید آمدند، عبارتند از: آثار مکاتب فلسفی و ادبیات مذاهب سه‌گانه که عقاید و نحوه پرستش را بیان می‌کنند.

در این دوره توجه به برهمن وجود دارد؛ به گونه‌ای که خدایان دیگر را مایا و توهم می‌پنداشتند یا برخی از هندوها، آنها را تجلیات برهمن می‌دانستند. همچنین مظاهر او (ویشنو، شیوا و شکتی) پرستش می‌شده و گرایش‌های متعددی از ویشنوپرستی، شیوا پرستی و شکتی‌پرستی (به‌جای پرستش برهما که یکی از اضلاع تثلیث هندویی بود) را در این دوره می‌بینیم.

ه) از سال ۱۶۰۰ م. تاکنون را دوره مدرن آیین هندو می‌دانند. در این دوره، ارتباط رو به فزونی میان هندوها و غرب شکل گرفت که همراه با سلطه سیاسی و اقتصادی انگلستان بر سرزمین هند بود و از اواسط قرن نوزدهم تا میانه قرن بیستم ادامه داشت (خواص، ۱۳۹۰).

جایگاه تری‌مورتی در آیین هندو

در دوره حماسی از دوره‌های چهارگانه^۷، تفکر هندویی به آهستگی

تصویر ۳. برهما، سقف معبد هوچکاپایا گودی (huchchappaiyya-gudi) واقع در بیجاپور (aihole-bijapur). مأخذ : [www. Alamy.com](http://www.Alamy.com)

تصویر ۲. برهما، معبد چناکساوا (Chennakesava) واقع در سمانتاپورا کارناتاکا (Somanathapura, Karnataka) قرن ۱۲م. مأخذ : www.findmessages.com

تصویر ۵. برهما، معبد سیرکازی (Sirkazhi) واقع در تامیل نادو (Tamil Nadu) مأخذ : www. Alamy.com

تصویر ۴. برهما، معبد پوشکار. مأخذ : [www. pushkarguide.com](http://www.pushkarguide.com)

تصویر ۷. برهما، معبدی نزدیک تامیل نادو. مأخذ : www.youtube.com

تصویر ۶. برهما، معبد ایسکن (iskon) واقع در دهلی (delhi-uttar-pradesh) مأخذ : www. Alamy.com

هندو، همواره او را اصل نگه‌دارنده می‌دانند. در ریگ‌ودا، سرودهای متعددی در وصف ویشنو و ذکر عظمت او وجود دارد. در متون دینی، صفات کمالی (مانند ازلی و ابدی بودن، قادر مطلق بودن، پاک و منزّه بودن، علم لایتناهی و ...) به ویشنو نسبت داده شده است. او مظهر نیروی آفتاب است که در سه گام، هفت ناحیه جهان را می‌پیماید و همه چیز را با گرد نور خویش احاطه می‌کند. در ماندالای اول سرود ۱۵۴ (ریگ ودا) چنین توصیف شده است: او منزلگاه اعلی را در جای خود نگاه داشت و با گام‌های بلند نواحی سه‌گانه را پیمود. در میان سه گام وسیع او تمام آفریدگان منزل دارند. به تنهایی این جهان و همه آفرینش را به جای خود نگه می‌دارد. در برخی مکاتب ودانته‌ای، ویشنو را به‌جای برهما، تجلی برهمن در مقام خالقیت می‌دانند. حتی او را علت مادی عالم نیز به شمار می‌آورند. در پورانه‌های متقدم نیز، ویشنو را خدای یگانه و خالق و حافظ جهان می‌شمرند.

در منزلگاه او گاوان چند شاخ چابک هستند. ویشنو در ریگ ودا حافظ یا حامی شکست‌ناپذیر توصیف شده و این صفت موجب شده که بعدها قدرت حفظ و حمایت فوق‌العاده را به او نسبت دهند (جلالی نائینی، ۱۳۸۱: ۱۲۲-۱۱۷). او به رنگ‌های مختلف در می‌آید به ویژه رنگ سفید، سیاه، قهوه‌ای، قرمز و آبی. در بیشتر تصویرها و تماثیل، ویشنو را به‌صورت مردی جوان نشان می‌دهند که چهره‌ای بشاش و چهار دست دارد (تصاویر ۸-۱۹).

همان‌طور که در مورد برهما ملاحظه شد و در تصاویر ۸-۱۹ هم مشاهده می‌شود، اگرچه به مرور زمان جنس تندیس‌ها تغییر یافته، حالت چهره از خشک و اسطوره‌ای به چهره طبیعی انسان شبیه‌تر شده، سبک البسه تغییر یافته و رنگ به تندیس اضافه شده اما نشانه‌ها و مشخصات ویشنو ثابت مانده است؛ در تصاویر

آنگاه داخل ساقه نیلوفر شد تا شاید انتهای آن را بیابد؛ ولی چون مسافتی را پیمود، دانست که آن راه، پایانی ندارد. پس از راهی که رفته بود، بازگشت و در خود فرو رفت. بسیار ریاضت کشید و حرارت تولیدشده از او، سبب پیدایی کائنات شد. روشن است که این عبارات، بیانی تمثیلی است (خواص، ۱۳۹۰: (تصاویر ۲-۶). همان‌طور که در تصاویر مشاهده می‌شود، اگرچه به مرور زمان جنس تندیس‌ها تغییر یافته، حالت چهره از خشک و اسطوره‌ای به چهره طبیعی انسان شبیه‌تر شده، سبک البسه تغییر یافته و رنگ به تندیس اضافه شده اما آنچه از نشانه‌ها و مشخصه‌های برهماست ثابت بوده است؛ در تصاویر ۲-۷، معمولاً تصویر برهما به‌صورت پادشاهی که چهارسر به نشانه چهار ودا دارد تجسم بخشیده شده که تاجی بر سر دارد و هر یک از سرهای او نیز به یک سمت است. عمدتاً سه سر از چهار سر او نمایان است. در بازوان و مچ دست و انگشتانش حلقه‌هایی دیده می‌شود. در یکی از دست‌ها نیلوفر، در دیگری تسبیح نشان سلطنتی، نشانه تدبیر و اداره عالم به دست برهما، دست سوم ظرف آب -که عنصر حیاتی و مایه آفرینش است و قوام جهان به وجود آب وابسته است، دست چهارم نسخه‌ای از وداها دیده می‌شود. بر گردنش گردنبندی آویخته شده و کمربندی بر کمرش دیده می‌شود. سرهایش با کلاه‌های بلند و مرصع به شکل مخروطی پوشانده و بر گوش‌هایش گوشواره آویخته شده است.

تجلیات ویشنو^۷

ویشنو از خدایان اصلی ریگ‌ودا است که او را خدای نگه‌دارنده و نیروی اتصال اجزای عالم می‌دانند. او خدایی مهربان و محافظ کائنات است و تداوم هستی را تضمین می‌کند. در آیین متأخر

تصویر ۱۱. ویشنو و تجلیاتش
مأخذ: www.pilgrimage-india.com

تصویر ۱۰. ویشنو، معبد گاپورام (gopuram) واقع در ایندیا سور
مأخذ: www.alamy.com

تصویر ۹. ویشنو، معبد چاتوربوجا (chaturbhuja) واقع در خاجوراهو (khajuraho)
مأخذ: www.alamy.com

تصویر ۸. ویشنو، موزه گویمت (Guimet) پاریس
مأخذ: www.Flickr.com

تصویر ۱۴. ویشنو، معبد بدرینات (Badrinath) واقع در اتارکند (Uttarakhand) مأخذ: www.hindumeeting.com

تصویر ۱۳. ویشنو، معبد جاگانات (Jagannath) واقع در ادیشا (Odisha). مأخذ: www.Pinterest.com

تصویر ۱۲. ویشنو، معبد سریرانگام رانگاناتاسوامی (Srirangam-Tiruchirappalli) واقع در تامیل نادو (Tamil Nadu) مأخذ: www.natarajank.com

تصویر ۱۷. ویشنو، معبد، ادیپور. عکس: شهره جوادی، ۱۳۹۱.

تصویر ۱۶. ویشنو، معبد. جیپور. عکس: شهره جوادی، ۱۳۹۱.

تصویر ۱۵. ویشنو، معبد تیروپاتی تیرومالا بالاجی (Tirupati Tirumala Balaji). مأخذ: www.sacredartindia.org

تصویر ۱۹. نشانه‌های ویشنو. مأخذ: www.sacredartindia.org

تصویر ۱۸. ویشنو، معبد رسکینگ گاجندرا (rescuing Gajendra) واقع در جامو و کشمیر (Jammu & Kashmir)، قرن ۸ و ۹ م. مأخذ: www.Pinterest.com

"شیوا" چه در ویژگی‌ها و چه خصوصیات ظاهری و تجلیاتش به "رودرا" شبیه است و با میراث بردن از رودرای کهن، پیروان زیادی در میان هندوان امروزی دارد. "رودرا" از خدایان ذکر شده در ریگ وداست که نامش همواره در هاله‌ای از برافروختگی و غضب می‌درخشد. او خدای خونخوار و خشمگین است که حرکاتش زمین را به نابودی می‌کشد. او در عین حال که دستور تب و بیماری‌ها را صادر می‌کند، شفادهنده نیز هست (ذکرگو، ۱۳۷۷: ۱۹۴) شیوا همچنین ایزد فنا و هلاک است. او یکی از پیچیده‌ترین شخصیت‌ها را در میان خدایان هندو دارد که وظایف متضاد ریاضت‌کشی و سرپرستی خانواده را در خود جمع کرده است. وسیله نقلیه‌اش گاو سفید «ناندی» است. شیوا خدای تولد و تناسل است. از این‌رو در هیئت لینگا نیز مورد پرستش است. این نماد گویای آن است که شیوا عصاره وجود به شمار می‌آید. (تصاویر ۲۰-۳۳).

همان‌طور که در مورد برهما و ویشنو ملاحظه شد و طبق تصاویر ۲۰-۳۳، اگرچه به مرور زمان، جنس تندیس‌ها و سبک البسه تغییر یافته و رنگ به آن اضافه شده اما تمامی نشانه‌ها و مشخصات شیوا ثابت مانده است؛ شیوا در تصویر ۳۰ در ترکیب با لینگا^{۱۱} و یونی^{۱۱} در حالی که سر، پیشانی و گردن و گوش‌هایش با جواهرات آراسته شده و ماری بالای سرش قرار دارد نشان می‌دهد که گل‌ها و پیشکش‌هایی دیگر به او تقدیم شده است

در بعضی تندیس‌ها مشاهده می‌کنیم که در هیئت جوانی آبی‌رنگ ظاهر شده که بازوان و مچ دست و سینه‌اش با جواهراتی آراسته شده است. بر سرشانه و بازوی دستش مارهایی دیده می‌شود. چشم سوم بر پیشانی او، نیزه سه‌شاخه و هلال ماه روی موهایش از نشانه‌هایی است که در اغلب تصاویر به چشم می‌خورد. شیوا سه

ویشنو را اغلب به شکل جوانی با صورت و بدنی آبی‌رنگ مشاهده می‌کنیم که چهار دست دارد. در یکی از آنها صدف بزرگ و در دیگری کتاب، در دست سوم گری سرپهن و در دست چهارمش گل نیلوفری قرار دارد. در سینه و در مچ هر چهار دست، دستبند و بازوبند و جواهر و روی سرش کلاه و دستیارانی کوچک در طرفین هستند و بعضی تصاویر در کنار یا بالای سرش می‌توان مجموعه‌ای از ده اوتار او^{۱۲} دید.

او گاهی نیز در قالب مردی سیاه‌پوست با نژاد اصیل هندی- دراویدی در پوششی طلایی، شبیه پادشاهان قدیم که سر و گردن و دست و بازوانش به تاج و جواهرات آراسته‌اند دیده می‌شود که مانند اغلب اوقات نشانه‌هایی چون گرز سرپهن، صدف حلزون، عصا در دستانش قرار دارند. از آنجا که او نماد ثبات و نظم و قانون است و معمولاً به هیئت پادشاهی تصویر می‌شود که به صورت ادواری با چهره‌های مختلف به زمین می‌آید تا تعادل نیروهای خیر و شر را برقرار سازد.

نشانه‌های ویشنو: رنگ پوستش به رنگ ابرهای آبی تیره است، چهار دست (مظهر ۴ جهت فضا و نشان سیطره وی بر جهان) که در آنها یک برگ نیلوفر آبی، یک گرز (مظهر توهم)، شیپوری به شکل صدف حلزونی (مظهر آوای آسمانی و کلام قدسی) و حلقه یا کمان (مظهر علم) گرفته است. در برخی تصاویر -مانند غارها- نیز روی چمبره ماری بزرگ به نام «ششا» دراز کشیده که نماد ادوار جهانی است. در برخی دیگر، ویشنو سوار بر مرکبی به شکل انسان- عقاب است.

شیوا

خدای ویرانگر است که جهان را نابود کرده و دوباره جهان از نو به وجود می‌آید که شباهت‌هایی به رودرا، خدای کهن ودایی^{۱۳} دارد. او تا حدودی، خدایی بامحبت است که لطف سرشاری به بندگانش دارد و این تصور وجود دارد که به زمین نزول می‌کند و قالب خاصی به خود می‌گیرد. او با شفاعت کردن برای کسانی که او را پرستش می‌کنند، به آنها کمک می‌کند؛ اما شیوا، نقش ویرانگری نیز دارد؛ البته هندوها معتقدند که این ویرانی برای بازآفرینی و تولد دوباره موجودات است. در دوران ماقبل تاریخ، شیوا را خدای حاصلخیزی و باروری می‌دانستند و به دلیل قدرت ویرانگری‌اش، او را می‌پرستیدند. تصاویر او را به صورت‌های گوناگون ترسیم کرده‌اند و بر همین اساس، نام‌های دیگری نیز برای او وجود دارد که معروف‌ترین آنها «شیوای رقصان» است. در تصاویر و تماثیلی که برای شیوا ارایه شده، معمولاً چشم سومی نیز در وسط پیشانی تصویر شده که همواره نیمه‌باز است و پیروان او اعتقاد دارند که این چشم سوم در روز معینی گشوده خواهد شد و جهان را زیر و رو خواهد کرد. شیواپرستان، سرچشمه رود مقدس گنگ را گیسوان شیوا می‌دانند.

تصویر ۲۰. شیوا، قرن ۸ قبل از میلاد. مأخذ: www.imgur.com

تصویر ۲۴. شیوا، در معبد سربکاشی،
ویشوانات (Sri-kashi-vishwanath)
واقع در بنارس. قرن ۱۸م. مأخذ:
www. alamy.com

تصویر ۲۳. شیوا، معبدودیانان
(Vaidyanath) در دگره
جارکند (deogarh, jharkhand)
مأخذ: www. bullshido.net

تصویر ۲۲. شیوا، معبد
تریمبکیشوار (Trimbakeshwar)
سال ۱۷۵۵م. واقع در ناسیک،
ماهاراشترا (nasik, maharashtra)
مأخذ: www. desibantu.com

تصویر ۲۱. شیوا، معبد، دهلی.
عکس: شهره جوادی، ۱۳۹۰.

تصویر ۲۷. شیوا، معبد نگیشوار
(Nageshwar) واقع در جمنگر، گجرات
(Jamnagar, Gujrat) مأخذ:
www. tripadvisor.in

تصویر ۲۶. شیوا، معبد بیماشانکار
(Bhimashankar) واقع
در پون ماهاراشترا (Pune, Maharashtra)،
قرن ۱۳م. مأخذ:
www. tripadvisor.com

تصویر ۲۵. شیوا، معبد کدرانات
(Kedarnath) قرن ۸م. واقع در اتارکند
(Uttarakhand) مأخذ:
www. panoramio.com

تصویر ۳۰. شیوا، معبد سامادیشوار
(Samadhiswar) واقع در
راجستان (Chittorgarh-Rajasthan). مأخذ:
www. alamy.com

تصویر ۲۹. شیوا، معبد
ماهاکالشوار (Mahakaleshwar) واقع
در مادیاپرادش (Ujjain, Madhya
Pradesh) مأخذ: www. vediyand.
wordpress.com

تصویر ۲۸. شیوا، معبد ملیکارجوننا
سوامی (Mallikarjuna Swamy) واقع در اندراپرادش
(Srisailem, Andhra Pradesh)
مأخذ: www. 79tube.com

تصویر ۳۳. شیوا، معبد امکارشوار (Omkareshwar)، ۲۰۰۷ م. واقع در مادیاپرادش (Madhya Pradesh)
مأخذ : www.masterfile.com

تصویر ۳۲. شیوا، معبد تریماکشوار (tryambakeshwar)
مأخذ : www.jyotirlingatemple.com

تصویر ۳۱. شیوا، معبد سومنات (somnath) واقع در ایالت گجرات. مأخذ : www.wallpaper.marooti.com

بر تن دارد. در یکی از دست‌های راست او طبل و دست دیگر به علامت اینکه انسان نباید بیم و هراس به خود راه دهد بلند شده و بر روی پوست ببر نشسته است. در بعضی تصاویر لباسی از پوست ببر هم بر تن دارد.

نشانه‌های شیوا عبارتند از : چشم سوم، گردن‌بند مار کبرا، موهای پریشان، هلال ماه، گنگ مقدس، طبل، ویبوتی، ویبوتی (سه خط از خاکستر کشیده شده بر روی پیشانی است که نشان‌دهنده جوهره بدی در انسان است (جهل، خودپرستی و خشونت)، خاکستر، پوست فیل و گوزن، رودراکشا، عصای سه‌شاخه.

چشم دارد که به ترتیب نماینده فروغ خورشید، ماه و آتش است و سرچشمه روشنایی زندگی که به زمین و آسمان پرتو می‌افکند. در تصاویر، گیسوان او بافته و مزین به گوهرهای گرانبه‌است که در بالای آن ماه هلالی شکل قرار دارد که با تاجی از برگ‌های درخت فلوس زینت یافته است. در گوش راستش گوشواره مردان و در گوش چپ گوشواره زنان دارد و با گردن‌بند، بازوبند، کمربند مرصع و حلقه‌ها و انگشتری‌های دست و پا مزین شده به نمایش درآمده است. قسمت عمده لباس او عبارت از نیم‌شلوار کوتاه و چسبیده و محکم است که شالی در حال اهتزاز با یک نخ مقدس

نتیجه‌گیری

منابعی که برای استفاده هنرمندان فرصت و منبع خوبی بودند تا این الگوی مکتوب را به تصویر بکشند، از همین رو به تدریج به مثابه پایه و شالوده‌ای تلقی شدند که اعتقادات نسل‌های بعدی به واسطه پیکره‌ها و تصاویر تداوم یافت. چنان‌که از دوران کهن تا کنون و نسل‌های جدید امروزی که از آن متون اطلاعی ندارند تنها از طریق آثار موجود در معابد و معابر و آیین‌های رایج پای بند به دین و آیین هندو هستند. نکته قابل توجه در تجلی خدایان سه‌گانه هندو این است که از گذشته تا کنون تغییر و تحول بنیادین در آنها مشاهده نمی‌شود و صرفاً تداوم تجلیات در مجسمه‌ها و نقش برجسته‌ها دیده می‌شود که مبنای آن اساطیر و داستان‌های مکتوب است.

آنچه از تمثیل خدایان سه‌گانه بر می‌آید، نشانه‌هایی است که در تمام آنها مشترک است مانند ظاهرشدن خدا با چندین سر و دست (که نشان از تسلط و توانایی بی‌نهایت او بر انجام امور است)، داشتن گردن‌بند مرورید و دیگر نشانه‌های مجزا و متفاوت هر کدام از خدایان، از قبیل سلاح و ابزار و یا رنگ لباس و آرایش که مربوط به داستان‌های زندگی اوست و تفاوت‌های منطقه‌ای، جغرافیایی و نژادی.

خدایان در تجلیات مختلف به صورت پیکرتراشی در غارها و معابد کهن و نیز معابد شهرهای امروزی، علیرغم وجود تفاوت در ابعاد و جزئیات و تزئینات و مواد و مصالح، در نشانه‌های بصری و نمادهای مختص هر یک از خدایان یکسان هستند. دلیل این یکسانی تداوم سنت اعتقادی در میان پیروان آیین هندوست، چرا که همواره منابع مکتوب این آیین مورد الهام هنرمندان قرار گرفته‌اند. از پایان مقطعی که گردآوری بخش آخر وداها تکمیل شد (حدود ۶۰۰ سال قبل از میلاد) تا زمان پیدایی نخستین نمونه‌های هنر هندو، دوره‌ای است که از نظر فرهنگی و تاریخی، اطلاع چندانی از آن در دست نیست. در این مورد نیز عمده‌ترین منبع، نه مستندات تاریخی هنر و نه یافته‌های باستان‌شناسی، بلکه متون مکتوب است. کتاب‌هایی که از نظر ترتیب تاریخی بعد از وداها نگاشته شده‌اند عبارتند از : برهماناها^{۱۲}، اوپانیشادها و پوراناها و همین‌طور دو حماسه بزرگ هندوستان، مهابهاراتا و رامایانا، که در اواخر هزاره نخست پیش از میلاد از روایت‌های شفاهی ریشه گرفته و سروده شده‌اند. تمام این منابع مکتوب-و بخصوص دو کتاب حماسی و پوراناها- منبع الهام هندو بوده‌اند. این منابع برای هر صفت خداوند مانند خشم و قهر و ... تمثیلی قائل بوده و هر کدام را با یکی از تجلیات خداوند مجسم می‌کنند.

پی‌نوشت‌ها

* این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی «منظر شهری هند» و برداشتهای میدانی سفر مطالعاتی آن در سال ۱۳۹۰ است که در پژوهشکده نظر انجام شد.

۱. خدایان تثلیث هندو : برهما، ویشنو، شیوا.
  ۲. اوتار به معنی هیوط یا فرود آمدن یا تجلی است.
  ۳. آیین هندو از پیش از تاریخ (۴۰۰۰ ق.م) تا دوران معاصر (۱۸۰۰ م. به بعد)، تحولاتی را به شرح زیر پشت سر گذاشته است :
آیین فعلی هندو، ترکیبی از عواملی است که ظرف هزاران سال گردآمده‌اند. از دوران پیش از تاریخ، اشیاء و پیکرک‌ها و مهرهایی به دست آمده که حاکی از مناسکی آیینی، شبیه سنت‌های متأخر است. در عصر ودایی که با ورود آریایی‌ها به هند آغاز می‌شود، زبان سانسکریت، اعتقاد به خدایان اقوام هند و اروپایی، مراسم قربانی برای آتش، رایج شد و متون اساطیری ودایی سروده شدند. بعدها در دوران آیین باستانی هندو، برهمن‌ها کم‌کم معتبر شده و رسوم آیینی کاهنان و عبادت‌های عوام و آداب مرتاضان شکل گرفت. همچنین داستان‌های حماسی راجع به خدایان در این دوران به رشته تحریر درآمد و سنت‌های عمومی راجع به خدایان پرستی در کتاب مقدس "پورانها" در دسترس همه مردم قرار گرفت. در سده‌های میانه (۵۰۰ م - ۱۸۰۰ م) آیین هندو از طرف دولت مورد حمایت واقع شد که این حمایت منجر به ساخت معابد بزرگ در مراکز شهری و تعمیق اندیشه ورزی در حوزه دین شد. مناسک عمومی در معابد به عنوان کانون‌های پرستش خدایان، رایج شد و خدایان محلی نیز به خدایان عمومی تبدیل شدند. در دوران معاصر نیز عمده اعمال عبادی، مطابق "پورانها" است که اغلب در دو مکان شامل معبد و خانه انجام می‌گیرد. آنچه مردم عصر ودایی، از مفهوم "هندویسم" یا "براهمنیسم" تصور می‌کردند غیر از مفهومی است که در عصر حاضر میان هندوان متداول و معمول است. مشخصاتی که اکنون در ادب "هندویی" مشاهده می‌کنیم، غالباً نتیجه تحولات و دگرگونی‌هایی است که در هند رخ داده و بعدها متأثر از دین اسلام و مسیحیت شده است. (جلالی نائینی، ۱۳۸۵ : ۱۶ و ۱۵)
  ۴. چهار دوره تفکر هندو : الف (دوره ودایی (Vedic period) ۱۵۰۰ الی ۶۰۰ سال پیش از میلاد
ب) دوره حماسی (Epic period) ۶۰۰ سال پیش از میلاد الی ۲۰۰ سال بعد از میلاد
ج) دوره سوتراها (Sutra period) که از سده دوم میلادی آغاز می‌شود
د) دوره مدرسی (Scholastic period) این دوره نیز از سده دوم میلادی آغاز می‌شود
  ۵. «هونوتیسم» به معنای پرستش «رب الارباب» است (زرروانی، مجتبی. ۱۳۷۶، ۲۲۴-۱۹۹ به نقل از ماکس مولر).
  ۶. چند خدایی
  ۷. ویشنو (یشن، وشن، Visnu) مشتق از فعل Vis به معنای نفوذ و تسلط است.
  ۸. ماهی (مانسیه)، لاک پشت (کورمه)، گراز (ورهه)، شیر انسان (ناراسینهه)، کوتوله (وامنه)، رام تبر به دست (پرسورام)، رام چندر (راما)، کریشنا، بودا، کالکی.
  ۹. رجوع شود به پی‌نوشت ۴.
  ۱۰. نماد مردانگی و زایش (Linga)
  ۱۱. نماد زنانگی yoni.
- قابل ذکر است که شیوا، خدایی است که گاه به شکل زن و گاه مرد ظاهر شده است. در قالب مرد دارای همسرانی است که هر یک مظهر و نشانه خاصی دارند. امروزه در جامعه هند برای افراد دو جنسی احترام قائلند زیرا معتقدند که این افراد از نسل خدایانند.
۱۲. توصیف و توضیح مراسم قربانی مندرج در متون ودایی توسط برهمن‌ها یا روحانیون.

فهرست منابع

- ایونس، ورونیکا. (۱۳۷۳). *اساطیر هند*. ترجمه : باجلان فرخی. تهران: اساطیر.
- بستار، عفت. (۱۳۸۴). نقش برجسته‌ها و مجسمه‌های هند باستان، در هنر پیش از آریایی و بعد از آریایی. *فصلنامه باغ نظر*، ۳(۲) : ۴۱-۲۷.
- پاکباز، رویین. (۱۳۸۷). *دایره‌المعارف هنر*. تهران : فرهنگ معاصر.
- جلالی نائینی، محمدرضا. (۱۳۸۱). *گزیده سرودهای ریگ ودا*، قدیمی ترین سند زنده مذهب و جامعه هندو. تهران : وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دالاپیکولا، آنا لیبرا. (۱۳۹۰). *اسطوره‌های هندی*. ترجمه : عباس مخبر. تهران : نشر مرکز.
- جواد، شهره. (۱۳۹۲). *باورهای هندی از توحید تا شرک*. مجله هنر و تمدن شرق، ۱ (۲) : ۶-۱۱
- ذکرگو، امیرحسین. (۱۳۷۷). *اسرار اساطیر هند*. تهران : فکر روز.
- راداکریشنا، سروپالی. (۱۳۶۷). *تاریخ فلسفه شرق و غرب*. ترجمه :
- خسرو جهاننداری. تهران : سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- زرروانی، مجتبی. (۱۳۷۶). *مقدمه‌ای بر نظام دینی وداها*. *فصلنامه مقالات و بررسیها*، ۶۱(۱) : ۲۲۴-۱۹۹.
- شاتوک، سی بل. (۱۳۸۱). *دین هندو*. ترجمه : حسن افشار. تهران : نشر مرکز.
- ناس، جان بویر. (۱۳۸۸). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه : علی اصغر حکمت. تهران : انتشارات علمی و فرهنگی.
- اعظم لطفی، فرزانه. (۱۳۹۲). *اوپانیسادهای منشأ تجلیات معنوی هند*. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱ (۲) : ۲۴-۱۷.
- خواص، امیر. (۱۳۹۰). *ادوار تاریخی آیین هندو و نقش آن در تحول نظام خدایان هندو*. *فصلنامه علمی پژوهشی معرفت ادیان*، ۲ (۴) : ۱۱۶-۹۳.